

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08>

УДК 930.2:002:[027.7:378.4(477.54-25)]:929.733/.735(477.54)(091)"185/191"

**Н. В. ПРОЦЬ**, канд. іст. наук, завідувач відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки  
e-mail: [prots77natasha@ukr.net](mailto:prots77natasha@ukr.net); ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-098X>  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

## КНИЖКОВІ ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.) : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

**Мета.** У статті охарактеризовано склад та зміст книжкового фонду Центральної наукової бібліотеки, як джерело для дослідження становища дворянського стану Харківської губернії у складний час соціальних та економічних перетворень другої половини XIX – початку XX ст.

**Методологія дослідження** ґрунтується на сукупності наукових принципів і методів, які дозволяють об'єктивно вивчити минуле. Основу методології становить принцип історизму, що передбачає аналіз подій і явищ у конкретному історичному контексті. Важливим є принцип об'єктивності, що зобов'язує дослідника уникати упередженості та оцінювати факти без нав'язування сучасних уявлень. Серед основних методів, які застосовуються у процесі аналізу, варто виокремити хронологічний та порівняльно-історичний.

**Наукова новизна роботи** полягає у комплексній характеристиці книжкових фондів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що містять матеріали з історії дворянства, з урахуванням їхнього змісту, структури та потенціалу використання у соціально-економічних дослідженнях.

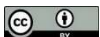
**Висновки.** Книжкові фонди, що акумулюють матеріали з історії дворянства, становлять значний джерельний комплекс, який дозволяє здійснювати поглиблений аналіз соціально-економічних аспектів розвитку цього стану. Опрацювання видань дослідників дорадянського періоду уточнює наукові уявлення про еволюцію, місце та роль дворянського стану в історичному процесі регіону у другій половині XIX – початку XX ст. Історіографія дворянства формувалась поступово, відображаючи зміну наукових підходів, політичних контекстів та соціальних запитів.

**Ключові слова:** Центральна наукова бібліотека, книжкові фонди, дворянство, Харківська губернія, пореформена доба.

**Як цитувати:** Проць Н. В. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки як джерело до вивчення соціально-економічної історії дворянства Харківської губернії (другої половини XIX – початку XX ст.): історіографічний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2025. Вип. 41. С. 87-100. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08>

**In cites:** Prots N. V. (2025). The book collections of the Central Scientific Library as a source for studying the socio-economic history of the nobility of the Kharkiv province (second half of the 19th – early 20th centuries): historiographical aspect. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue. 41. (87-100). <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-41-08> (in Ukrainian).

©Н. В. Проць, 2025



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

В епоху глобальних змін, в часи формування нового інформаційного суспільства створено усі умови для задоволення інформаційних потреб громадян, організацій і держави. Безперечно, на сьогоднішній день, бібліотеки залишаються головними фондоутримувачами і основними установами, які надають інформацію різним категоріям населення.

Університетська бібліотека є одним із соціально-просвітницьких, освітньо-наукових і культурних осередків Каразінського університету. Фонди бібліотеки представляють собою пласт рукописних, книжкових, періодичних матеріалів різного профілю. Поступове надходження книг із різноманітних джерел збагатило бібліотеку працями із різних галузей знань. Серед них – видання, які відображають різнобіччя дворянського стану, зокрема Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Вивчення соціально-економічної історії дворянства неможливе без урахування джерельної бази, сформованої в дорадянський період. Особливу цінність у цьому контексті становлять книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки, які зберігають праці істориків, економістів, чиновників та діячів місцевого самоврядування кінця XIX–XX ст. Ці видання не лише відображають офіційні погляди на роль дворянства в економічному житті регіону, а й фіксують етапи становлення соціально-економічної думки в межах імперської історіографії.

Історіографія дворянства налічує більше двохсот років, починаючи з праць Г. Ф. Міллера [41], що датуються кінцем XVIII ст. саме в той час, коли в Україні формується вищий стан з чітко означеними привілеями і правами. Що і стало початком визначення в історичних працях особливостей виникнення українського дворянства та його станових привілеїв. Крім того, були написані праці узагальнюючого характеру, наприклад А. Ф. Коцебу [35], які осмислюють складні явища і процеси політичного життя, розкривають економічні та соціальні зміни груп дворянства, розглядають культурні традиції і цінності. Особливу увагу викликає українське дворянство, деяке поєднувало в собі європейське або російське походження з місцевими звичаями та традиціями.

У дорадянській історіографії станове питання перебувало у центрі дослідницької уваги в цілому і зокрема, політика держави щодо дворянського стану. Значним поштовхом до дискусії став закон про відміну кріпосного права у 1861 р. Цілком логічно, що укомплектування бібліотек значною мірою здійснювалося працями, присвяченими скасуванню кріпосного права. Автори, розглядаючи правове, політичне та соціально-економічне становище дворянства, мали різні погляди на роль і місце дворянства в історії державно-політичної системи у змінених соціально-економічних і політичних умовах. На сторінках періодичної преси, збірках та монографіях автори вважали за необхідне порушити актуальні аспекти тодішнього буття соціальних верств населення в умовах трансформації суспільства.

Одними із перших до цієї проблеми звернулися самі дворяни – політичні діячі, юристи, економісти. Так, російський правознавець К. Д. Кавелін у праці «Дворянство и освобождение крестьян» [28] (перше видання 1862 р.), значну увагу присвятив проблемам селянського і дворянського землеволодіння, місцевого самоуправління та різним політичним питанням. На його думку, подальший розвиток Росії був можливий тільки за умови збереження монархії та надання більших політичних прав дворянству. Автор наводить підстави, за яких дворянство вслід за відміною кріпосного права може позбавитися своїх привілеїв, що приведе до його занепаду, а потім може зовсім зникнути.

Представник ліберальної політико-правової думки в Росії Б. М. Чичерін, спочатку у праці «О народном представительстве» [56], а потім і в «Курсе государственной науки» [57], опублікованій наприкінці XIX ст., сформулював власне бачення поступової трансформації самодержавної системи в бік конституційної монархії. Він не закликав до революційних змін, але вважав, що залучення суспільства до законодавчої діяльності стане підґрунтям для розвитку держави.

У 1870-х рр. вийшла низка праць вчених, у яких автори досліджували формування дворянського стану, оформлення їхніх станових прав і привілеїв, а також утворення та функціонування дворянського землеволодіння. Так, професор державного права Київського

університету О. В. Романович-Славятинський у 1870 р. захистив докторську дисертацію з державного права на тему: «Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права», яка була видана окремою працею [46]. В історичному дослідженні розглянуто еволюцію дворянського стану, його роль в держуправлінні та суспільному житті. Автор обстоював думку, що дворянство Російської імперії юридично сформувалося в окремий стан задля служби государю та державі. Такої ж позиції дотримувався і нащадок українсько-білорусько-польського шляхетського роду І. А. Порай-Кошиц. Праця «Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII вв. 862-1796» охоплює історію найвищого суспільного стану, відзначаючи важкий період кризи дворянства [45]. Автор наголошував, що дворянство намагалося зберегти провідне становище в імперії не становими привілеями, а розумовими, моральними та економічними перевагами і заслугами.

Представники державної школи М. Т. Яблочков, К. Ф. Головін, М. П. Семенов, А. А. Плансон, С. А. Корф, М. Н. Катков та інші розглядали дворянство як головну опору престолу, доводили першорядну роль у політичному житті. Саме ці автори підкреслювали, що із втратою кріпосної праці та частини землі, постала нагальна потреба в забезпеченні дворянства економічної підтримки. Так, консервативно налаштований російський історик М. Т. Яблочков у праці «История дворянских сословий в России» [60] висвітлив зміни обов'язків та привілеїв дворянства, яке було основою і опорою монархічної країни впродовж століть. Автор акцентував увагу на необхідності проведення урядової політики щодо утруднення доступу до вищого почесного дворянського стану задля його збереження. Державний діяч М. П. Семенов [50, 51] стверджував, що монархія неможлива без існування станового суспільства. На його думку, занепад дворянства призведе до заміни їх капіталістами, для яких не існує високих ідеалів, оскільки ці люди живуть тільки матеріальними інтересами. У підсумку дослідник наголошував на необхідності збереження дворянства та відновлення його провідної ролі як головного землевласницького стану.

Подібних поглядів дотримувався письменник і публіцист К. Ф. Головін, який розглядав дворянство як головну опору монархічної влади та необхідності його економічної підтримки з боку держави [17-19]. У баченні уфимського предводителя дворянства А. А. Плансона, станове дворянство потребувало не лише морального визнання, а й практичної державної підтримки для збереження своїх позицій у суспільстві [44]. З точки зору російського критика і публіциста М. Н. Каткова [29], головне політичне значення селянської реформи 1861 р. полягало не лише у звільненні селян від кріпосної залежності, а передусім – у зміцненні державної влади та збереженні соціальної стабільності. Для цього було потрібно обмежити мобілізацію дворянської земельної власності та розширити представництво дворян в органах земського самоврядування. Катков вважав, що служба державі є невід'ємним обов'язком дворянина, і ця служба накладалася на нього виключним положенням у суспільстві.

Наприкінці XIX ст. дворянство намагалось зберегти своє значення в імперській системі. Дворяни, як «опора влади», через соціальні та економічні реформи ставали все менш централізованим елементом управління. А. І. Єлішев вважав, що без землі дворянин часто втрачав свій зв'язок з дворянською верствою. Його збірка «Дворянское дело» присвячена кризі, трансформації та перспективам дворянства [25]. Він обстоював ідею про особливу моральну та культурну місію дворянства, водночас різко критикуючи державну владу за надмірну бюрократизацію та нехтування становими традиціями, зокрема привілеями, що історично належали дворянському стану.

На відміну від консерваторів, які прагнули зміцнення дворянства як панівного стану, ліберально настроєні автори вбачали перспективу в поступовому розширенні прав селян і зміцненню їхнього соціального становища. Відомий державний діяч та публіцист О. І. Васильчиков дотримувався думки, що майбутнє Російської імперії значною мірою залежить від селянства. Він доводив, що помісний стан зазнав значних збитків, поступово втрачає свою провідну роль, тоді як селянський стан демонстрував здатність до господарювання, що робило його природною опорою для держави [7-8]. Відомий економіст і публіцист В. П. Воронцов критично оцінював становище дворянського землеволодіння

чорноземної смуги. У своїх працях він зазначив, що дворянські господарства в цих родючих районах занепадають через економічну неефективність, надмірну залежність від кріпосницьких форм праці та неспроможність адаптуватися до нових умов ринкової економіки [14-15]. Г. О. Євреїнов – правознавець, державний діяч і дослідник аграрного питання, автор праці «Крестьянский вопрос в его современной постановке» здійснив аналіз стану селянського господарства після реформи 1861 р. [24]. Автор наголошував, що ключові проблеми селянства – малоземелля, тягар викупних платежів, правова нерівність – не були вирішені реформами. Він виступав за надання селянам повноцінних земельних наділів, скасування станових обмежень, розширення місцевого самоврядування та правову рівність усіх станів.

Економіст і публіцист кінця XIX – початку XX ст. В. В. Святловський у своїх працях розглядав проблему мобілізації земельної власності, як ключовий напрям аграрної реформи в Російській імперії [48-49]. Він наполягав на радикальній зміні підходів до землеволодіння, підкреслюючи, що чинна система гальмує розвиток продуктивного сільського господарства та виступає серйозною перешкодою для соціально-економічного поступу.

Праця письменника-популяризатора, талановитого журналіста, редактора та видавця, громадського діяча в галузі народної освіти М. О. Рубакіна «Росія в цифрах» стала унікальним статистичним зведенням, що охоплювало усі аспекти життя країни: демографію, економіку, сільське господарство, промисловість, торгівлю та інші сфери [47]. Автор зібрав і систематизував велику кількість офіційних статистичних даних, які подав у доступній формі. Він показав не тільки чисельний та етнічний склад населення Російської імперії, а й навів статистичні дані селянського і поміщицького землеволодіння Європейської частини Росії, де вказана його загальна кількість та розподілення по районах.

Особливу увагу заслуговують наукові праці українських дослідників кінця XIX — початку XX століття, які здійснили ґрунтовний аналіз аграрного виробництва, земельних відносин та наслідків соціально-економічних реформ у Харківській губернії. У своїх розвідках вони висвітлювали проблеми селянського землекористування, динаміку поміщицького землеволодіння та вплив реформ 1860–1870-х років на трансформацію сільського господарства в регіоні. Особливу зацікавленість викликає праця представника харківського дворянства Л. В. Ілляшевича [26], у якій він представив історію розвитку харківського дворянства, його поступове формування та напрямки. Праця містить документи, які інформують дослідника щодо прав харківського дворянства.

Складні умови існування харківського дворянства у пореформений час описані у праці «Что делают дворяне и что им следовало бы делать» [58]. Автор зробив порівняльний аналіз дітей різних станів, і дійшов висновку, що діти різночинців і купців знаходилися у кращому становищі, ніж діти дворян. Оскільки дворянство втратило кріпосну працю після реформи 1861 р., але не всі змогли перебудувати свої маєтки на прибуткове капіталістичне господарство. Це призвело до збідніння багатьох дворянських родів, через втрату маєтків, продаж землі, тому доходів не вистачало на навчання дітей. Натомість купці та різночинці активно адаптувалися до нових економічних умов і мали сталі прибутки. На думку автора, для підтримки становища дворян була необхідність відкриття різноманітних установ для організації взаємодопомоги.

Окремий науковий інтерес становлять праці таких дослідників, як М. Л. Шаховський, В. І. Мезенцов, В. Ф. Левицький, І. М. Кабештов, І. В. Сладковський та Є. С. Гордієнко, які зробили вагомий внесок у вивчення аграрних процесів, земельних відносин та соціально-економічних трансформацій у Лівобережній Україні, зокрема в Харківській губернії, у контексті реформ другої половини XIX — початку XX століття. Автори досліджень детально аналізують процеси трансформації дворянських господарств, звертаючи увагу на зміну структури землеволодіння. Їхні роботи дають змогу не лише визначити чисельність дворян серед приватних землевласників, а й простежити тенденції концентрації та розпаду земельних масивів. Особливої уваги заслуговує аналіз розвитку окремих великих поміщицьких родин у повітах Харківської губернії, що відображає як соціально-економічні, так і політичні зміни



регіону. Завдяки цим дослідженням можна оцінити вплив реформ 1860–1870-х років на трансформацію аграрного сектору та станову структуру місцевого дворянства.

М. Л. Шаховський, представник старовинного дворянського роду, відігравав важливу роль у громадському житті Харківщини другої половини XIX століття. Він активно працював у харківському земстві, де займався питаннями розвитку місцевого самоврядування та впровадження аграрних реформ. Окрім громадської діяльності, Шаховський зробив вагомий внесок у дослідження динаміки дворянських господарств і земельних відносин у регіоні, аналізуючи соціально-економічні процеси, що впливали на становище дворянства після скасування кріпосного права. Його праці відзначаються ґрунтовністю та практичною спрямованістю, що робить їх цінним джерелом для вивчення історії аграрної політики та станових змін у Харківській губернії [59]. У центрі уваги автора – соціальна структура губернії, де дворянство виступає як ключовий прошарок землевласників і носіїв політичної влади. Варто враховувати консервативний світогляд Шаховського, який надавав перевагу стабільності та збереженню традиційного монархічного устрою.

У ґрунтовному дослідженні В. І. Мезенцова аналізується рентабельність приватного землеволодіння в Харківській губернії наприкінці XIX ст., де автор показує, наскільки ефективно землеволодіння слугувало джерелом прибутку для різних верств населення [40]. Професор і громадський діяч Є. С. Гордієнко, спираючись на статистичні дані, провів порівняльний аналіз якісного та кількісного складу земельних угідь Харківської губернії [21]. Дослідник наголошує, що занепад дворянських маєтків був зумовлений, зокрема, відсутністю у їхніх власників агрономічної освіти та постійною заборгованістю. Окрім того, він акцентує на низькій ефективності роботи земств, які виявилися неспроможними адекватно реагувати на аграрні виклики регіону.

Значну наукову цінність становлять монографії дослідників-практиків, зокрема праці І. М. Кабештова та І. В. Сладковського, у яких подано детальний аналіз дворянських маєтків М. М. Толстого та Л. Є. Кьоніґа [27, 54]. У дослідженнях висвітлено історичні, природно-кліматичні та техніко-економічні умови функціонування маєткових господарств. Подано конкретні статистичні дані щодо врожайності, структура витрат, оплата праці найманих робітників, застосовуваної сільськогосподарської техніки, а також описано системи землеробства, що використовувалися в кожній окремії економії.

Вагомими внеском у розвиток української історіографії з питання формування харківського дворянства становлять наукові розвідки українського історика, професора, ректора Харківського університету у 1906–1911 рр. Д. І. Багалія. Вчений створив низку праць присвячених історії заселення, колонізації, землеволодіння та боротьбу за землю у Слобідській Україні. Так, у 1886 р. вийшло наукове дослідження, яке містить відомості про господарство, побут та основні документи, що регулювали надання земель за службу. Також автор вказує шляхи формування слобідського дворянства і отримання дворянських привілеїв вихідцями із козацької старшини [3-4]. Колективна монографія Д. І. Багалія та Д. П. Міллера, яка була видана на початку XX ст., має фундаментальне значення для вивчення розвитку Харківщини [1]. Колишня козацька старшина поступово інтегрувалася у дворянський стан, отримуючи відповідні дворянські грамоти, і з часом становила основну політичну силу в губернському центрі — Харкові. Комплексне дослідження Д. І. Багалія «Історія Слобідської України» висвітлює заселення, соціальний устрій, економіку та культуру Слобожанщини XVII–XVIII ст. Д. І. Багалій пов'язував формування земельної власності з початком заселення регіону великоросійськими служивими людьми та українськими переселенцями. Історик наголошував, що саме українська козацька старшина здобувала статус російського дворянства [2].

Земська реформа 1864 року стала ключовою віхою у розвитку місцевого самоврядування в Російській імперії, зокрема й на території українських земель. Харківська губернія, як один із провідних регіонів Слобожанщини, відігравала значну роль у формуванні та діяльності земських установ. Протягом тривалого часу провідну роль в органах земського самоврядування займало дворянство. У Харківській губернії, де дворянський стан мав значні

земельні та адміністративні позиції, земства виконували не лише функції управління, а й слугували засобом впливу та соціального самозбереження дворянства.

У дорадянській історичній думці коло досліджень, що стосувалося різних аспектів участі дворян у роботі цих установ, є доволі широким і різноманітним. Авторами перших робіт, присвячених проведенню земської реформи були самі земські діячі із дворянського стану. Вони розглядали й аналізували запровадження земських органів місцевого самоврядування з політичної, юридичної та практичної точок зору, намагалися визначити місце і роль у земських установах землевласницької курії, представниками якої здебільшого були дворяни. Дослідження цих процесів у вітчизняній історіографії має як усталені, так і маловивчені аспекти, що потребують системного осмислення.

Однією із перших науково-правових праць, яка аналізує нову земську реформу 1864 р. стало дослідження професора О. В. Лохвицького «Губернія, ее земские и правительственные учреждения», за яку йому було присуджено науковий ступінь доктора державного права. У своїй праці він розглядає роль земської реформи і аналізує роботу органів місцевого самоврядування [39]. Автор, проаналізувавши пропорційне співвідношення дворянства та решти населення в 49 губерніях Російської імперії, встановив, що у Харківській губернії три чверті дворян входили до складу адміністративних органів та вищих навчальних закладів, а офіцерський склад армії був сформований виключно з дворян. Дворянство здійснювало значний вплив у земських установах, що було зумовлено високим рівнем освіти та юридичної підготовки. У порівнянні з північними губерніями, Харківська вирізнялася кращою організацією земських інституцій.

З моменту створення земських установ князь, державний діяч і публіцист активно долучався до дискусій щодо розвитку місцевого самоврядування О. І. Васильчиков. Саме тоді він розпочав роботу над фундаментальною монографією «О самоуправлении» [9], у якій виклав свої погляди на сутність і роль земського самоврядування. Як представник дворянства, Васильчиков вбачав у ньому природну силу, що мала очолювати земства. Будучи переконаним прибічником місцевого самоврядування, він вважав його необхідною умовою для підвищення розумового й морального рівня російського народу.

Концепція В. М. Лешкова, як ключового представника суспільно-господарської теорії місцевого самоврядування викладена в його роботах [37]. Він визнавав земські установи як спільні господарські і соціальні органи громади, й виступав за рівну участь різних станових груп населення у земствах. [38]. Такі погляди поділяв відомий громадський діяч і публіцист О. І. Кошелев. Земства, як інституції, повинні нести суспільний голос та здатні представляти інтереси різних станів, а не лише дворянства. Його праця – концентроване бачення самоврядування через досвід роботи з місцевими установами [34].

Активний діяч Харківського земства Є. С. Гордієнко головним завданням земств вбачав підтримку освіти і просвітництва губернії. Про це він виклав у своїй праці «Земства и народные школы» [21]. Одним із пріоритетних напрямків діяльності ліберально налаштованих харківських земців, серед яких був і Є. С. Гордієнко, стала сфера народної освіти. Земські установи активно ініціювали створення народних земських шкіл, сільськогосподарських професійних навчальних закладів і ремісничих училищ, які перебували під їхнім патронатом та фінансуванням. Сам Єгор Степанович робив значні пожертви на розвиток народної освіти, зокрема фінансував стипендії для малозабезпечених студентів.

У 1870–1880-х роках, із подальшим розвитком земських установ, почали формуватися принципово різні погляди щодо їхньої діяльності. Так, земський діяч і публіцист О. А. Головачов у своїй праці піддає критичному аналізу адміністративну, судову, фінансову та земську реформи [16]. Через вплив губернатора та губернського правління земства розглядалися як адміністративні органи, а не як справжні органи самоврядування. Дослідник же виступав за розширення повноважень місцевого самоврядування на засадах всестановості. Академік, проф. економіки і фінансового права В. П. Безобразов скептично ставився до діяльності земських установ. Свою позицію він виклав у дослідженні «Земские учреждения и самоуправление» [5]. Він підтримував участь міщан і селян у земських зборах, але вбачав у

дворянстві головну рушійну силу. На його думку подальший розвиток земств був можливий тільки в об'єднанні земських діячів із державним управлінням.

Дослідження письменника, історика та публіциста Д. Л. Мордовцева базується на фактичній базі та особистих спостереженнях [42]. Тому великий інтерес представляє оцінка діяльності Харківського земства. У праці надається критичний аналіз виконання земствами дорожніх натуральних повинностей, проведення заходів для охорони здоров'я населення, лікарська та шкільна справа.

Російські державні та громадські діячі розглядали дворянство як єдиний раціональний чинник, здатний гарантувати ефективне функціонування земського самоврядування. Так, О. Д. Пазухін виступав за привілейоване становище дворянства і реформування управління через інститут земських начальників, ідея якого була реалізована Наказом від 12 липня 1889 р. На думку автора, земства, як всестанові органи стали причиною деморалізації дворянського стану [43]. П. Л. Корф стверджував, що розширення прав і уповноваження земств можливі тільки у тісній покращення роботи земств вбачав лише у зміцненні ролі дворянства в управлінні. Також доводив необхідність урядового нагляду в земських установах [32]. Г. О. Євреїнов визнавав, що земства були інституцією з підтримки селян у сфері освіти, охорони здоров'я, в організації допомоги бідним, сільськогосподарської допомоги, тощо. Земства, за його словами, залишались інструментом у руках дворянства, а селянські голоси мали меншу вагу [24]. Відомий земський діяч В. Ю. Скалон у своїх працях проаналізував земську реформу і досягнення земств у розвитку освіти, медицини, інфраструктура. Він пропонував поступово розширити принципи виборності та права місцевого самоврядування, але земства не повинні бути повністю автономними від державної адміністрації [52-53].

Упродовж 70–80 роках XIX ст. провідну роль у розробці теоретичних основ земського самоврядування відіграв проф. О. Д. Градовський, який одним із перших розглянув місцеве самоврядування як форму децентралізації державної влади, яка має забезпечувати вирішення справ місцевого значення не через бюрократію, а через виборні органи [22, 23]. Земські ліберальні діячі І. П. Белоконський [6] та М. М. Коркунов [31] вважали місцеве самоврядування необхідною умовою правової держави. Успішне здійснення соціально-економічного реформування вимагало розширення соціальної бази земства шляхом включення до їхньої роботи не тільки дворян, а й представників інших станів.

Відомий історик Б. Б. Веселовський, автор фундаментальної праці «История земства за сорок лет» (1909–1911 рр.), докладно аналізує роль дворянства у земських установах, розглядаючи їхній вплив на всі сфери господарсько-економічного та культурного життя, зокрема в Харківській губернії [11-13]. Він вважав Харківське земство одним із найактивніших у межах тодішньої імперії. На відміну від більш консервативних дворянських кіл в інших регіонах, харківське дворянство нерідко підтримувало прогресивні ініціативи земств.

На момент початку Першої світової війни з'являються критичні праці, які підсумовують 50 років земської діяльності. Так, випускник Харківського університету В. Є. Трутовський викладає свій історико-політичний погляд на земства, акцентує увагу на соціальній та виборчій динаміці у праці «Современное земство» [55]. Він критично оцінив роль дворянства у земських установах, зазначаючи, що земельне дворянство стало домінувати у виборчому складі та управлінні земств, зумовивши політичне зміщення їх ролі. Тобто, земства формально виступали як влада місцевого самоврядування, а по суті перетворювалися на органи управління, підконтрольні дворянству – фактично опору самодержавства. Особливо після контрефом 1890 та 1907 рр., які зміцнили владу дворянства і знизили громадську активність.

Російський публіцист М. А. Катков також критично оцінював діяльність земств, вважаючи їх насамперед інструментом консолідації дворянської влади, а не справжнім самоврядуванням широких верств населення [30]. Він підкреслював фактичну залежність земських установ від дворянства та державної влади. Оскільки на його думку, предводитель дворянства очолював усі земські інститути – зібрання і управу, тож він і забезпечував контроль дворянства над місцевим самоврядуванням. Попри активний захист земської інституції,

представники дворянства визнавали, що діяльність земств не позбавлена недоліків і потребує реформування. Одним із шляхів до підвищення ефективності земських реформ вбачалося розширення соціального складу учасників, зокрема – залучення представників недворянських станів.

Узагальнюючи досвід дорадянської історіографії, слід зазначити, що дослідниками був накопичений значний фактичний матеріал про історичне минуле дворянства другої половини XIX – початку XX ст., зокрема й харківського. Однією з ключових тем була доцільність збереження дворянських станових привілеїв, враховуючи роль дворянства як опори самодержавства. Значна увага приділялася проблемі поступового занепаду дворянства, втраті ним колишнього впливу та аналізу причин цього явища. Дослідники розглядали як позитивні, так і негативні наслідки реформ того періоду та їхній вплив на становище дворянства. Вони аналізували питання збереження дворянського землеволодіння та пропонували заходи для його підтримки, зокрема надання пільгових кредитів і обмеження мобілізації майна. Особлива увага приділялася ролі дворян у земських установах, їхній участі у земських зборах та оцінці їхньої діяльності. Хоча окремі дослідники звертали увагу на Харківську губернію, наявні дані залишаються фрагментарними та не охоплюють усіх аспектів життя дворянства в цьому регіоні.

### **Конфлікт інтересів**

*Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.*

### **Список використаної літератури**

1. Багалей Д. И. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): в 2 т. Т.2: (XIX начало XX века): ист. монография. Харьков: Б.и., 1993. 974 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Союз, 1918. 308 с. (Культурно-історична бібліотека).
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1886. Т.1. 358 с.
4. Багалей Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Харьков, 1893. 176 с. Отдельный оттиск из «Киевской старины»: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*; Т.5, 1893, август.
5. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. Москва: Унив. тип. (Катков и Ко), 1874. 52 с.
6. Белоконский И. П. Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. Санкт-Петербург, 1900. 281 с.
7. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. Т. I. 612 с.
8. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах: в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1881. Т. 2. 393 с.
9. Васильчиков А. И. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: в 3 т. Санкт-Петербург: Тип. Г. Мюллера; Тип. Эд. Праца. 1869. Т. 1. II, IV, 458 с.
10. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 1: Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. 724 с.
11. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 2: Экономические мероприятия земств. Продовольственное дело. Ветеринария и страхование скота. Взаимное земское страхование от огня. Дорожное дело. Земская почта. Земские телефоны. 703 с.



12. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1911. Т. 3. XIV, 709 с.
13. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург: Тип. О. Н. Поповой, 1912. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.
14. Воронцов В. П. Дворянское землевладение после реформы. *Русская мысль: ежемесячное литературно-политическое издание*. Г. 19. Т. 10, 1898. С. 68–98.
15. Воронцов В. П. Судьбы капитализма в России. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 4, 312 с.
16. Головачев А. А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг. Санкт-Петербург: Вестник Европы, 1872. 4, 398, 2 с.
17. Головин К. Ф. Крупное землевладение в Западной Европе и в России. *Русский вестник*. 1887. № 2. С. 120-158.
18. Головин К. Ф. Наше местное управление и местное представительство. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. 168 с.
19. Головин К. Ф. Сельское хозяйство в России после освобождения крестьян. *Русский вестник*. 1886. № 7. С. 56-153.
20. Гордиенко Е. С. Земство и народные школы. Харьков, [1869]. 216-234 с. *Отд. отт. из «Вестника Европы»*. 1869.
21. Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков: Тип. Харьковского губерн. правл., 1885. 65 с.
22. Градовский А. Д. Собрание сочинений. Санкт-Петербург. 1904. Т. 9: Начала русского государственного права. Ч. 3: Органы местного управления. VI, 599, 3, CLXXXI с.
23. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 2 т. Санкт-Петербург. 1899. Т. 2: История местного управления в России. 355 с.
24. Евреинов Г. А. Крестьянский вопрос в его современной постановке. Санкт-Петербург: Тип. А. Бенке, 1903. [6], II, 83 с.
25. Елишев А. И. Дворянское дело : сб. ст. Москва: Унив. тип., 1898. [2], IV, [4], 250 с.
26. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, 1885. 166, 36 с.: ил.
27. Кабештов И. Описание двух имений графа М. М. Толстого, находящихся в Харьковской губернии, в Лебединском и Сумском уездах, и сведения о 16-летнем урожае хлебов и других растений, с исчислением чистой доходности от каждой десятины высеваемого растения, и урожайная ведомость за 1880 г. Одесса: Тип. П. Францова, 1881. Разд. паг.
28. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. Т. 2: Публицистика. 1258 с.
29. Катков М. Н. О дворянстве. Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1905. 63 с.
30. Катков М. А. Роль уездных представителей дворянства в государственном управлении России: к вопросу о реформе уездного управления. Москва: Печ. А. И. Снегиревой, 1914. 2, 70 с.
31. Коркунов Н. М. Русское государственное право. 4-е изд., стереотип. Санкт-Петербург: Тип. Стасюлевича. 1903. Т. 2. Часть особенная. VI, 596 с.
32. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного самоуправления. Санкт-Петербург, 1888. 124 с.
33. Корф С. А. Предводитель дворянства как орган сословного и земского самоуправления. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. № 3. С. 99–112.
34. Кошелев А. А. Голос из земства. Москва: Тип. В. Готье, 1869. Вып. 1. 60 с.
35. Коцебу А. Ф. О дворянстве, его происхождении, распространении и неодинаковом введении между всеми почти народами земного шара; с кратким упоминанием его истребления во Франции и других от нее зависящих землях / пер. с нем. [Х. А. Клаудия]. Москва : Тип. Христоф. Клаудия, 1804. 10, 251, [9] с.
36. Левитский В. Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. Харьков, 1907. 37 с.
37. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. Москва: Унив. тип. (Катков и К°), 1872. 25 с.

38. Лешков В. Н. Опыт теории земства и его земских учреждений по «Положению» 1 января 1864 г. Санкт-Петербург, 1865. 246 с.
39. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева, 1864. 85 с.
40. Мезенцов В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии. *Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1897 г. Вып. II.* Харьков: Тип. губ. прав., 1897. С. 1–248.
41. Миллер Г. Ф. Известие о дворянах российских: о их древнем происхождении; о старинных чинах, и какие их были должности при государях, царях и великих князьях; о выборе доказательств на дворянство; о родословной книге; о владении деревень; о службе предков и собственной, и о дипломах. Санкт-Петербург: [Тип. Рахманинова], 1790. [6], 494, [4] с.
42. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства (1864-1875). Санкт-Петербург: Тип. А. А. Краевского, 1877. VI, 373 с.
43. Пазухин А. Д. Современное состояние России и сословный вопрос. Москва: В универ. тип. (М. Катков), 1886. 63 с.
44. Плансон А. А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса. Санкт-Петербург: Калашниковская тип. Трунова, 1893. 104 с.
45. Порай-Кошиц И. А. Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века. 862-1796. Санкт-Петербург, 1874. XXV, 224 с.
46. Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. Санкт-Петербург, 1870. 594 с.
47. Рубакин Н. А. Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. Санкт-Петербург, 1912. 214 с.
48. Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. Статистика мобилизации земельной собственности. Санкт-Петербург: Кн. изд-во «Начало», 1907. 4, 103 с.
49. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России. Санкт-Петербург: Тип. «Луч», 1909. 149, 2 с.
50. Семенов Н. П. Наше дворянство. Положение его до и после реформы. Санкт-Петербург: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела, 1899. 2, 103 с.
51. Семенов Н. П. Наши реформы. Москва, 1885. 52 с.
52. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного самоуправления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва, 1884. 236 с.
53. Скалон В. Ю. Земские вопросы. Очерки и обозрения. Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1882. 235 с.
54. Сладковский И. В. Имение «Гуты» Л. Е. Книг-Наследники. Ч.1. 30 лет свекловичного хозяйства. Харьков, 1913. 349 с.
55. Трутовский В. Современное земство. Петроград: Изд. П. И. Певина, 1914. 288 с. (Б-ка Современника).
56. Чичерин Б. Н. О народном представительстве. Москва: Типография Грачева и К, 1866. XI, 552, 1 с.
57. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки: в 3 ч. Москва: Тип. И. Н. Кушнарев и К., 1894-1898.
58. Что делают дворяне и что им следовало бы делать. Харьков: Тип. Харьковского губ. правл. 1894. 2, 38 с.
59. Шаховской М. Л. Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 г. Харьков, 1891. 93 с.
60. Яблочков М. Т. История дворянских сословий в России. Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1876. XL, 680 с.

N. V. PROTS, PhD in History,

Head of the Rare Books and Manuscripts Department of the  
Central Scientific Library

e-mail: [prots77natasha@ukr.net](mailto:prots77natasha@ukr.net); ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-098X>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

**Research aim.** The purpose of this article is to reveal the composition and content of the book collection of the Central Scientific Library, which contains a significant array of publications from the pre-Soviet period, allowing researchers to continue studying the situation of the nobility in the Kharkiv province during the difficult period of social and economic transformations in the second half of the 19th and early 20th centuries.

**Methodology of the research** is based on a set of scientific principles and methods that allow for an objective study of the past. The methodology is based on the principle of historicism, which involves analyzing events and phenomena in a specific historical context. The principle of objectivity is also important, obliging the researcher to avoid bias and evaluate facts without imposing contemporary ideas. Among the main methods used in the analysis process, the chronological and comparative-historical methods are worth highlighting.

**The scientific novelty** lies in the analysis of the book collections of the Central Scientific Library of V. N. Karazin Kharkiv National University, which cover the topic of the nobility. The bibliographic potential of the library as a source base for research on the nobility is outlined. The work systematizes scientific literature according to content areas (the formation of the nobility, changes in noble land ownership, the role of the nobility in the system of local self-government).

**Conclusions.** The article considers the possibility of using the information potential of the Central Scientific Library of Karazin University for educational, scientific, and cultural-educational processes. An important component of the library's funds is a complex of various sources that allows for the study of the socio-economic history of the Kharkiv province. The article analyzes the works of pre-Soviet researchers who studied the position, role, and evolution of the nobility in general, and in particular in the Kharkiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries. The historiography of the nobility developed gradually, reflecting changes in scientific approaches, political contexts, and social demands.

**Key words:** *Central Scientific Library, book collections, nobility, Kharkiv province, post-reform era.*

## References

1. Bagaley D. I. (1993). History of Kharkiv over 250 years of its existence (1655–1905): in 2 volumes. Vol. 2: (19th and early 20th centuries): historical monograph. Kharkiv: B.i. (in Ukrainian).
2. Bagalii D. I. (1918). History of Sloboda Ukraine. Kharkiv: Soyuz. (Cultural and Historical Library). (in Ukrainian).
3. Bagalei D. I. (1886). Materials for the History of Colonization and Life in the Steppe Outskirts of the Moscow State (Kharkiv and Partly Kursk and Voronezh Provinces). Kharkiv: Typ. K. P. Schasni, Vol. 1. (in Ukrainian).
4. Bagaley, D. I. (1893). Notes and materials on the history of Sloboda Ukraine. Kharkiv, 1893. 176 pp. Separate reprint from *Kievskaya Starina: collection of the Kharkiv Historical and Philological Society*; Vol. 5, August. (in Ukrainian).
5. Bezobrazov V. P. (1874). Zemstvo Institutions and Self-Government. Moscow: Univ. Typ. (Katkov and Co.). (in Russian).
6. Belokonsky I. P. (1900). Provincial, District, and Volost Institutions of the Russian State. St. Petersburg. (in Russian).
7. Vasilchikov A.I. (1876). Land ownership and agriculture in Russia and other European states: in 2 vols. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich, Vol. I. (in Russian).

8. Vasilchikov A. I. (1881). Land Ownership and Agriculture in Russia and Other European States: in 2 vols. St. Petersburg: Typ. M.M. Stasyulevich, Vol. 2. (in Russian).
9. Vasilchikov A. I. (1869). On Self-Government: A Comparative Review of Russian and Foreign Zemstvo and Public Institutions. In 3 vols. St. Petersburg: Typ. G. Müller; Typ. Ed. Prats. Vol. II. (in Russian).
10. Veselovsky B. B. (1909). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 1: Budget. Medicine. Public Welfare. Public Education. Systematic Index of Literature on Zemstvo Issues. (in Russian).
11. Veselovsky B. B. (1909). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 2: Economic Measures of the Zemstvo. Food Supply. Veterinary Medicine and Livestock Insurance. Mutual Zemstvo Fire Insurance. Road Construction. Zemstvo Postal Service. Zemstvo telephones. (in Russian).
12. Veselovsky B. B. (1911). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 3. (in Russian).
13. Veselovsky B. B. (1912). History of the Zemstvo over Forty Years: in 4 vols. St. Petersburg: Typ. O. N. Popova, Vol. 4. (in Russian).
14. Vorontsov V. P. (1898). Noble Land Ownership after the Reform. *Russian Thought: Monthly Literary and Political Publication*. G.19. Vol. 10. pp. 68–98. (in Russian).
15. Vorontsov V. P. (1882). The Fate of Capitalism in Russia. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich. (in Russian).
16. Golovachev A. A. (1872). Ten Years of Reforms. 1861–1871. St. Petersburg: Vestnik Evropy. (in Russian).
17. Golovin K. F. (1887). Large Land Ownership in Western Europe and Russia. *Russky Vestnik*. No. 2. (in Russian).
18. Golovin K. F. (1884). Our Local Government and Local Representation. St. Petersburg: Typ. M. M. Stasyulevich. (in Russian).
19. Golovin K. F. (1886). Agriculture in Russia after the Emancipation of the Peasants. *Russian Herald*. No. 7. (in Russian).
20. Gordienko E. S. ([1869]). Zemstvo and Public Schools. Kharkiv, pp. 216–234. Reprint from «The Herald of Europe» (in Ukrainian).
21. Gordienko E. S. (1885). On the State of Agriculture and Zemstvo in the Kharkiv Province. Kharkiv: Typography of the Kharkiv Provincial Administration, (in Ukrainian).
22. Gradovsky A. D. (1904). Collected Works. St. Petersburg. Vol. 9: The Beginnings of Russian State Law. Part 3: Local Government Bodies. (in Russian).
23. Gradovsky A. D. (1899). Collected Works: in 2 vols. St. Petersburg. Vol. 2: History of Local Government in Russia. (in Russian).
24. Evreinov G. A. (1903). The Peasant Question in its Contemporary Form. St. Petersburg: Typ. A. Benke. (in Russian).
25. Elishev A. I. (1898). The Noble Cause: Collection of Articles. Moscow: Univ. Typ. (in Russian).
26. Ilyashevich L. V. (1885). A Brief Sketch of the History of the Kharkov Nobility. Kharkov: M. F. Zilberberg Printing House. (in Ukrainian).
27. Kabeshov I. (1881). Description of two estates of Count M. M. Tolstoy, located in the Kharkiv province, in the Lebedinsky and Sumsy districts, and information about the 16-year harvest of grains and other plants, with a calculation of the net yield from each tithe of the sown plant, and a harvest report for 1880. Odessa: Typ. P. Frantsova, Separate pagination. (in Ukrainian).
28. Kavelin K. D. (1905). The Nobility and the Emancipation of the Peasants. St. Petersburg: Typography of M. M. Stasyulevich, 1898. Vol. 2: Journalism. (in Russian).
29. Katkov M. N. (1905). On the Nobility. Moscow: A. I. Snegireva Printing House. (in Russian).
30. Katkov M. A. (1914). The Role of District Representatives of the Nobility in the State Administration of Russia: On the Question of Reforming District Administration. Moscow: A. I. Snegireva Printing House. (in Russian).



31. Korkunov N. M. (1903). Russian State Law. 4th ed., stereotype. St. Petersburg: Stasyulevich Printing House. Vol. 2. Special section.
32. Korf P. L. (1888). The Immediate Needs of Local Self-Government. St. Petersburg. (in Russian).
33. Korf S. A. (1902). The Leader of the Nobility as an Organ of Class and Zemstvo Self-Government. *Journal of the Ministry of Justice*. No. 3. pp. 99–112. . (in Russian).
34. Koshelev A. A. (1869). Voice from the Zemstvo. Moscow: Typ. V. Gautier. Issue 1. (in Russian).
35. Kotsebu A. F. (1804). On the nobility, its origin, spread, and uneven introduction among almost all the peoples of the globe; with a brief mention of its extermination in France and other lands dependent on it / trans. from German [H. A. Claudia]. Moscow: Typ. Hristof. Claudia. (in Russian).
36. Levitsky V. F. (1907). On the economic significance of large and small factory-agricultural enterprises. Kharkov. (in Ukrainian).
37. Leshkov V. N. (1872). On the right to independence as the basis for self-government. Moscow: Univ. typ. (Katkov and Co.). (in Russian)
38. Leshkov V. N. (1865). Experience of the theory of zemstvo and its zemstvo institutions according to the «Regulations» of January 1, 1864. St. Petersburg/ (in Russian).
39. Lokhvitsky A. V. (1864). The Province, Its Zemstvo and Government Institutions. St. Petersburg: Typ. I. Bochkarev. (in Russian).
40. Mezentsov V. I. (1897). The profitability of private land ownership in the Kharkov province. *Kharkov collection: literary and scientific supplement to the Kharkov calendar for 1897*. Issue 11. Kharkov: Provincial Government Printing House, pp. 1–248. (in Ukrainian).
41. Miller G. F. (1790). News about Russian nobles: about their ancient origins; about ancient ranks, and what their positions were under sovereigns, tsars, and grand dukes; about the selection of evidence of nobility; about the genealogical book; about the ownership of villages; about the service of ancestors and their own, and about diplomas. St. Petersburg: [Rakhmaninov Press]. (in Russian).
42. Mordovtsev D. L. (1877). A Decade of Russian Zemstvo (1864–1875). St. Petersburg: A. A. Kraevsky Printing House. (in Russian).
43. Pazukhin A. D. (1886). The Current State of Russia and the Class Question. Moscow: University Printing House (M. Katkov). (in Russian).
44. Planson A. A. (1893). On the Nobility in Russia. The Current State of the Question. St. Petersburg: Kalashnikovskaya Typography. Trunov. (in Russian).
45. Porai-Koshits I. A. (1874). An Essay on the History of the Russian Nobility from the Middle of the 9th to the End of the 18th Century. 862-1796. St. Petersburg. (in Russian).
46. Romanovich-Slavatinsky A. V. (1870). The Nobility in Russia from the Beginning of the 18th Century to the Abolition of Serfdom: A Compilation of Materials and Preparatory Studies for Historical Research. St. Petersburg. (in Russian).
47. Rubakin N. A. (1912). Russia in Figures: Country. People. Estates. Classes. An Attempt at a Statistical Characterization of the Estate-Class Composition of the Population of the Russian State. St. Petersburg. (in Russian).
48. Svyatlovsky V. (1907). On the Question of Land Ownership in Russia. Statistics on the Mobilization of Land Property. St. Petersburg: Nachalo Publishing House. (in Russian).
49. Svyatlovsky V. (1909). The Mobilization of Land Property in Russia. St. Petersburg: Luch Printing House. (in Russian).
50. Semenov N. P. (1899). Our Nobility. Its Position Before and After the Reform. St. Petersburg: St. Petersburg Joint Stock Printing Company. (in Russian).
51. Semenov N. P. (1885). Our Reforms. Moscow. (in Russian).
52. Skalon V. Yu. (1884). Zemstvo Views on Local Self-Government Reform. A Review of Zemstvo Responses and Projects. Moscow. (in Russian).
53. Skalon V. Yu. (1882). Zemstvo Issues. Essays and reviews. Moscow: S. P. Yakovlev Printing House. (in Russian).

54. Sladkovsky I. V. (1913). The Guty Estate. L. E. Knig-Nasledniki. Part 1. 30 Years of Beet Farming. Kharkov. (in Ukrainian).
55. Trutovsky V. (1914). The Modern Zemstvo. Petrograd: Published by P. I. Pevina. (Sovremennik Library). (in Russian).
56. Chicherin B. N. (1866). On Popular Representation. Moscow: Grachev and Co. Printing House. (in Russian).
57. Chicherin B. N. (1894-1898). Course in Political Science: in 3 parts. Moscow: I. N. Kushnarev and Co. Printing House. (in Russian).
58. What the Nobility Does and What It Should Do (1894). Kharkov: Kharkov Provincial Government Printing House. (in Ukrainian).
59. Shakhovskoy M. L. (1891). The Kharkov Province in Agricultural Terms in 1891. Kharkov. (in Ukrainian).
60. Yablochkov M. T. (1876). History of the Noble Classes in Russia. St. Petersburg: Typ. A. M. Kotomin. (in Russian).

Текст надійшов до редакції 25.08.2025. / The text was received by the editors 25.08.2025.

Текст затверджено до друку 30.09.2025. / The text is recommended for printing 30.09.2025.

Текст опубліковано 30.12.2025. / The text was published on 30.12.2025.